

LOYIHA

**SHAROF RASHIDOV NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI
HUZURIDAGI ILMIY DARAJALAR BERUVCHI**

DS.c.03/30.12.2019.Fil.02.03 RAQAMLI ILMIY KENGASH

**SHAROF RASHIDOV NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI**

GADAYEV OYBEK YAXSHIBOYEVICH

**O‘ZBEK TILIDA TOPONEGIZLAR SHAKLLANISHINING
LINGVISTIK XUSUSIYATLARI
(Ishtixon va Payariq tumanlari toponimlari misolida)**

10.00.01 – O‘zbek tili

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi AVTOREFERATI

**Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
dissertatsiya avtoreferati mundarijasi**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по филологическим наукам**

**Content of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD)
on philological sciences**

Gadayev Oybek Yaxshiboyevich

О'zbek tilida toponegizlar shakllanishining lingvistik xususiyatlari (Ishtixon va Payariq tumanlari toponimlari misolida).....

Гадаев Ойбек Яхшибаевич

Лингвистические особенности образования топонимов в узбекском языке (на примере топонимов Иштихонского и Пайярикского районов) 21

Gadaev Oybek Yakshiboevich

Linguistic features of the formation of toponyms in the Uzbek language (in the example of the toponyms of Ishtikhon and Payariq districts)..... 39

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 43

**SHAROF RASHIDOV NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI HUZURIDAGI ILMIY DARAJALAR BERUVCHI**

DSc.03/30.12.2019.Fil.02.03 RAQAMLI ILMIY KENGASH

**SHAROF RASHIDOV NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI**

GADAYEV OYBEK YAXSHIBOYEVICH

**O‘ZBEK TILIDA TOPONEGIZLAR SHAKLLANISHINING
LINGVISTIK XUSUSIYATLARI
(Ishtixon va Payariq tumanlari toponimlari misolida)**

10.00.01 – O‘zbek tili

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi AVTOREFERATI

Samarqand – 2023

Falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi mavzusi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasida №V2021.3.PhD/Fil1923 raqami bilan ro‘yxatga olingan.

Dissertatsiya Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida bajarilgan.

Dissertatsiya avtoreferati uch tilda (o‘zbek, rus, ingliz (rezyume) Ilmiy kengash veb-sahifasida (www.samdu.uz) va “ZiyoNet” Axborot ta’lim portalida (www.ziynet.uz) joylashtirilgan.

Ilmiy rahbar:

Pardayev Azamat Baxronovich
filologiya fanlari doktori, professor

Rasmiy opponentlar:

Yetakchi tashkilot:

Dissertatsiya himoyasi Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/30.12.2019.Fil.02.03 raqamli Ilmiy kengashning 2023- yil “__” _____ soat ____ dagi majlisida bo‘lib o‘tadi (Manzil: 140104, Samarqand shahri, Universitet xiyoboni, 15. Tel.: (8366) 239-11-40, 239-18-92; faks: (8366) 239-11-40; ye-mail: rector@samdu.uz Samarqand davlat universiteti, Bosh bino, 105-xona).

Dissertatsiya bilan Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Axborot-resurs markazida tanishish mumkin (____-raqami bilan ro‘yxatga olingan). Manzil: 140104, Samarqand shahri, Universitet xiyoboni, 15. Tel.: (8366) 239-11-40, 239-18-92; faks: (8366) 239-11-40.

Dissertatsiya avtoreferati 2023- yil “__” _____ kuni tarqatildi.
(2023 -yil “__” _____ dagi ____ raqamli reyestr bayonnomasi).

M.Q.Muhiddinov

Ilmiy darajalar beruvchi
ilmiy kengash raisi,
filologiya fanlari doktori, professor

D.B.Xursanov

Ilmiy darajalar beruvchi
ilmiy kengash ilmiy kotibi,
filologiya f.b. falsafa doktori (PhD)

D.B.Urinbayeva

Ilmiy darajalar beruvchi
ilmiy kengash qoshidagi Ilmiy seminar raisi,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

KIRISH (falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi annotatsiyasi)

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon tilshunosligida bugungi kunda toponimik tadqiqotlar tilshunoslik, tarix, geografiya, etnografiya, sotsiologiya fanlari bilan hamkorlikda olib borilmoqda. Muayyan xalqning madaniy-ma'naviy munosabatlari va iqtisodiy-ijtimoiy hayotining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi lisoniy manba sanaluvchi toponimik birliklarni lingvistik aspektida tadqiq qilish orqali ularning antroposentrik, sotsiolingvistik, lingvokulturologik, lingvopragmatik, kognitiv, semantik, tarixiy-etimologik xususiyatlari ochib beriladi. Muayyan hududga xos bo'lgan, shu xalq tarixi va til tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan toponimik birliklarning barcha turlarini yaxlit bir butun tizim sifatida o'rganish natijasida tarixiy, madaniy, nominatson-motivatsion xususiyatlari yoritish masalasi dolzarb sanaladi.

Dunyo tilshunosligida bugungi kunda toponimlarning turli aspektlarda tadqiqot obyektiga aylantirilishi muayyan tillarning tarixiy taraqqiyoti va takomilini yoritishda, xalqlarning milliy, etnik, ijtimoiy-siyosiy, madaniy tarixini, milliy tillarni o'ziga xos jihatlarini ochib berishda muhim vosita sanalmoqda. Toponimlarni yangi lisoniy paradigmalar asosida tadqiq etish til va dialektlarning shakllanish va taraqqiy etishi bilan bog'liq ko'plab masalalarni yechimini topishda muhim rol o'ynaydi. Chunki muayyan arealga mansub toponimik birliklarda shu hududda yashayotgan xalqlarning tarixiy o'zgarishlari dinamikasi, etnik tarkibi va kelib chiqishi, g'oyaviy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy, migratsiya va integratsiya hamda boshqa hodisalarga oid qimmatli ma'lumotlarni beradi.

Mamlakatimizda hozirgi vaqtda o'zbek tilshunosligida toponimik yo'nalishda keng miqyosda fundamental tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, Samarqand viloyatining Ishtixon, Payariq tumanlari toponimiyasi lingvistik jihatdan o'rganilmagan. Binobarin, "Milliy o'zligimizni timsoli, ma'naviyatimiz asosi bo'lgan ona tilimizga e'tibor yanada kuchaytiriladi"¹. Darhaqiqat, muayyan hududga tegishli toponimlarning shakllanishi, leksik-semantik xususiyatlarini zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida tadqiq etish bugungi kun zaruriyatidir. O'zbek toponimikasida shu paytgacha amalga oshirilgan tadqiqotlarida toponegizlarning yuzaga kelish sabablari, grammatik tabiati, etimologik tahlili va xususiyatlari, lingvistik va ekstralingvistik omillari alohida monografik rejada o'rganilmaganligi tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi, 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonlari, 2019- yil 4- oktabrdagi PQ-4479-sonli "O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлисга ва Ўзбекистон халқига мурожаатномаси. 2022 йил 20 декабрь

qonuni qabul qilinganligining o'ttiz yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi Qarori hamda boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya ilmiy natijalari muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning Respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlariga mosligi. Tadqiqot Respublika fan va texnologiyalar hamda innovatsion rivojlanishining "Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy-ma'rifiy rivojlantirishda innovatsion g'oyalar tizimini shakllantirish va ularni amalga oshirish yo'llari" ustuvor yo'nalishiga muvofiq amalga oshirilgan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Mamlakatimizda toponimlarning tarixiy-lisoniy, leksik-semantik, etnogeografik, sotsiopragmatik, grammatik va lingvokulturologik, paradigmatic va sintagmatic yondashuvlar uyg'unligida o'rganish ommalashmoqda. O'zbek toponimikasining taraqqiyoti bugungi kunga kelib yurtimizda muayyan me'yoriy-huquqiy hujjatlar asosida tizimlashtirilgan² bo'lsa-da, doimiy ravishda hukumat miqyosida ko'rib boriladigan masalaga aylandi. Mustaqillik yillarida toponimlarning lisoniy tizimdagi funksional-semantik taraqqiyoti, shakllanishi, qo'llanish jarayonidagi ahamiyati, nom yasalishi bilan bog'liq xususiyatlarini aniqlash borasida tilshunoslik, tarix, geografiya fanlari uyg'unligida ko'plab ilmiy fundamental tadqiqotlar² amalga oshirildi, lug'atlar³ yaratildi va 30 dan ortiq dissertatsiyalar⁴ himoya qilindi.

²Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Фан, 1965. – 83 б.; Караев С. Топонимия Узбекистана. – Т., 1991; Охуннов Н. Жой номлари таъбири. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 85 б.; Qorayev S. Toponimika. – Т.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – 320 б.; Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Т.: ЎМЭ, 2005. – 240 б.; Рахматов Т. Феъл топонимларининг ясашиши// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. - №5. – Б. 52-55.; Шу муаллиф. Номлар ва ривоятлар//Саодат. – Тошкент, 1973. – №4. – Б. 27.; Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари. – Жиззах, 1992. – 54 б.; шу муаллиф. Асрлардек барҳаёт номлар. – Самарқанд: Зарафшон, 2003. – 264 б.; шу муаллиф. Жиззах топонимлари таъбири. – Самарқанд, 2007. – 80 б. Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. I китоб. – Т.: Ёзувчи, 1996; Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. II китоб. – Т.: Ёзувчи, 1997; Худойбердиева М. Бадиий асардаги топонимларнинг лингвистик хусусиятлари ва изохи масаласи. – Самарқанд: СамДУ, 2006. Ҳакимов Қ. Жиззах вилояти географик номлари. –Т., 2009. Бегалиев Н. Самарқанд топонимияси. – Самарқанд, 2011. –128 б.; Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Т.: Фан, 2006; Йўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. – Самарқанд, 2011; Эназаров Т., Хусанова М., Есемуратов А. Ўзбек номшунослиги. – Т.: Наврўз, 2015. Санакулов У. Топонимлар таркибида этнонимлар. – Т.: Voris, 2016. – 124 б.

³ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1988. – 290 б.; Ўринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи. – Самарқанд, 1997. – 202 б.; шу муаллиф. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳли луғати. – Самарқанд, 1997. – 202 б.; Ҳасанов Х. География терминлари луғати. –Т.: Фан, 1964; Дўсимов З., Эгамова Х. Жойномларининг қисқача изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1977; Қораев С., Ғуломов П., Раҳимбеков Р. Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: Фан, 1979; Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1988; Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.

⁴Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1968. –24 с.; Рахматов Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1973. – С. 22; Закиров А. Топонимия Джизакской области Узбекской ССР: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1991; Бегалиев Н. Самарқанд вилояти гидронимлари (лисоний таҳлил): Филол. фан. ном. ...дис. автореф. – Самарқанд, 1994. – 25 б.; Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси: Филол. фан. ном. дис.–Тошкент, 1994. Отажонов А. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари: Филол. фан. ном. дис. автореф.– Тошкент, 1997; Туробов А. Самарқанд вилояти этноойконимларининг таҳлили: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. –Тошкент, 1999. –22 б.; Нуриддинова Р.С. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили: Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 2005; Эназаров Т. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари: Филол. фан. док дис.– Тошкент, 2006; Бўриев С. Ургут тумани

Jumladan, o'zbek toponimshunoslari sifatida H.Hasanov, S.Qorayev, T.Nafasov, B.O'rinboyev, Z.Do'simov, S.Gubayeva, Sh.Qodirova, L.Karimova, Yo.Xo'jamberdiyev, T.Raxmatov, J.Latipov, N.Oxunov, S.Karimov, T.Enazarov, N.Uluqov, O.Begimov, A.Turobov, S.Bo'riyev, Sh.Temirov, S.Ahmedov kabilarni sanab o'tish mumkin. Ular toponimikaning turli rakurslarini yorituvchi tadqiqotlari bilan o'zbek toponimiyasini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashdi va uning taraqqiyotiga muhim hissa qo'shishdi. Ushbu tadqiqotlarda mamlakatimizdagi geografik obyektlarning nomlanishi, kelib chiqish tarixi, nomlanish motivlari va tamoyillari, leksik-semantik, etimologik, grammatik, morfemik, yasaliş xususiyatlari tarixiy-geografik, tarixiy-lisoniy jihatdan ochib berilgan va bu sohaga tegishli yechimini kutayotgan muammolarni hal qilish yo'l-yo'riqlari ko'rsatib berilgan.

O'zbek tilshunosligida shu kungacha toponegiz termini va tushunchasi, ularning toponimlar tizimi tarkibidagi amaliy ahamiyati va o'zni maxsus ilmiy tadqiqot doirasida bugungacha monografik rejada ilmiy tadqiq etilmagan. Toponegiz masalasi E.Begmatov va N.Uluqovlarning "O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati"da lug'at maqola obyekti sifatida e'tiborga olingan, xolos⁵. Har bir ilmiy ish mavzusining takrorlanmas holatda bo'lishi uning shu sohadagi amalga oshirilgan tadqiqotlar doirasida betakrorligini va ilmiy, amaliy qimmatini ham ko'rsatadi. Bu esa tanlangan mavzuning mamlakatimiz toponimlarini yangi bir tomondan, ya'ni struktur-tuzilish jihatdan tadqiq qilinishining yangi bir jihatini boshlab beradigan ilmiy ishlarning amalga oshirish zarurligini ifodalamoqda. Binobarin, bu borada amalga oshirilgan tadqiqotlarda toponimlarning yasaliş masalasiga va shakllanish xususiyatlariga e'tibor qilinganligini e'tirof etgan holda ularda toponegiz termini eslanmagani va hatto, qo'llanmagani ta'kidlash joiz. Ya'ni ayni shu kungacha amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlarida mikro hamda makrotoponimlarning yasaliş, shakllanishi, xuddi shuningdek, so'zlarning toponimga ko'chishi masalalariga batafsil to'xtalangani holda ularning toponegizlar tizimida ro'y berishini e'tiborga olinishi asosida toponegizlar haqidagi mazkur monografik ishni amalga oshirish zaruriyati yuzaga keldi. Toponimlar tahliliga oid amalga oshirilgan tadqiqotlarda ularning yasaliş, shakllanishi, tavsifiy, tasnifiy, izohli, etimologik, xuddi shuningdek, so'zlarning toponimga ko'chishi haqida u yoki bu darajada fikr-mulohazalar bildirilgan bo'lsa-da, ular toponegizlar tizimida ro'y berishini e'tiborga olish esa toponegizlar haqidagi mazkur ishni amalga oshirish lozimligini ko'rsatib turibdi. Respublikamizda juda ko'p hududlarning, jumladan, viloyatlar, tumanlar kesimida toponimlari o'rganilgan bo'lsa-da, Ishtixon va Payar tumanlaridagi toponimlar asosida toponegizlarning grammatik-semantik xususiyatlari monografik jihatdan tadqiqot obyekti sifatida maxsus o'rganilmaganligi tanlangan mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили: Филол. фан. ном. дис. автореф.—Тошкент, 2010.—23 б.
Темиров Ш. Самарқанд вилояти оронимларининг лисоний тадқиқи: Филол. фан. фалсафа д-ри (PhD) дис. автореф. — Самарқанд, 2019. —51 б.

⁵Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. — Наманган, 2006. —Б.76.

Tadqiqotining dissertatsiya bajarilgan oliy ta'lim muassasasining ilmiy-tadqiqot ishlari rejalari bilan bog'liqligi. Dissertatsiya Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetining ilmiy-tadqiqot ishlari rejasi tarkibiga kiruvchi "O'zbek tili birliklarining funksional-stilistik va kognitiv-pragmatik tahlili masalalari" mavzusidagi tadqiqotlar doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi. Samarqand viloyati Ishtixon va Payariq tumanlari hududiga mansub topoobyektlarning insoniyat tarixi davomida qaror topgan nomlanish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan omil, tamoyil va usullarini e'tiborga olib, ulardagi toponimik negizlar shakllanishiga oid xarakterli xususiyatlarni tadqiq va tahlilning ham amaliy, ham nazariy jihatlarini belgilash, leksik-semantik jihatdan tasniflash, mushtarak va o'ziga xos xususiyatlarini belgilashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

tilshunoslikda, xususan, nomshunoslikda toponegiz masalasi muammo sifatida o'rganilishining zarurligi va o'ziga xos jihatlarini misollar majmui orqali dalillash;

nomshunoslikdagi negiz va toponegiz tushunchalarining talqinini turli ishonarli dalillar vositasida ilmiy nazariy va ilmiy amaliy jihatlardan asoslab ko'rsatish;

toponegiz masalasiga mamlakatimiz, shu jumladan, Ishtixon va Payariq tumanlari toponimlari misolida oydinlik kiritishning zarurligi va ahamiyatini dalillar bilan talqin etish;

toponegizning odatdagi oddiy so'zlardagi negizlardan farqlashning individual holatlarini talqin qilish, ularning o'xshash hamda farqli jihatlarini o'rganishning tamoyil va me'yorlarining ilmiy hamda amaliy zarurligini misollar vositasida bayon etish;

Samarqand viloyatining Ishtixon va Payariq tumanlari hududidagi toponimlar asosidagi toponegizlarning bugungi kundagi holatining tahlilini ilmiy nazariy va amaliy dalillar majmui vositasida atroflicha talqin etish.

Tanlangan hudud toponimiyasining boshqa hududlar bilan o'ziga xos va mushtarak jihatlarini ko'rsatish.

Tadqiqot obyekti. Tadqiqot obyekti mustaqil izlanishlar, dialektologik va toponimik amaliyot jarayonida Samarqand viloyatining Ishtixon va Payariq tumanlari hududidan to'plangan 1000 dan ortiq mikrotoponim hamda makrotoponimlarning asosi bo'lgan toponegizlar tashkil etadi.

Tadqiqotning predmetini Samarqand viloyatining Ishtixon va Payariq tumanlari gidronim, oykonim, oronim, agroonim kabilarning majmuini o'zida birlashtirgan toponimlarni shakllantirgan toponegizlarni hosil bo'lishida lisoniy va nolisoniy omillar, ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy-geografik omillar natijasida yasalgan toponegizlarning leksik-semantik xususiyatlari tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari. Dissertatsiyada lisoniy tavsiflash, lingvo-geografik (areal), tarixiy, sinxron, tavsifiy va statistik, semantik, lug'aviy-ma'noviy, qiyosiy-tarixiy, etimologik, areal tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

O'zbekiston toponimlari tarkibidagi negiz va toponegiz tushunchalari talqini Ishtixon va Payariq tumanlari toponimlari misolida ilmiy tadqiqotda ilk bor monografik ish tarzida amalga oshirilgan;

toponimlar tarkibidagi toponegiz masalasiga oydinlik kiritishning zarurligi hamda ahamiyati borligi uchun shunday tahliliy talqinni amalga oshirish lozimligi aniqlangan;

toponegizning odatdagi oddiy so'zlardagi negizlardan farqlashda o'xshash va noo'xshash jihatlarini topib, tahlil qilingan, ularning o'xshash hamda farqli jihatlarini o'rganishning tamoyil hamda me'yorlari, shu jumladan, toponegizlarning toponimlar tadqiqi jarayonidagi amaliy va nazariy ahamiyati bir qancha dalillar vositasida asoslangan;

mamlakatimiz hududidagi toponimlar asosidagi toponegizlarning bugungi kundagi holatining ilmiy tahlili va talqini Ishtixon va Payariq tumanlari toponimlariga doir dalillar vositasida isbotlangan;

Tadqiqotning amaliy natijasi quyidagilarda aks etgan:

Ishtixon va Payariq tumanlari hududi toponimiyasi bo'yicha to'plangan materiallar, qo'yilgan muammolarni tadqiq etish natijasida chiqarilgan xulosalar va umumlashtirilgan fikrlar hozirgi o'zbek tilshunosligi, xususan, toponimikasi uchun eng muhim zaruriy, ilmiy ma'lumot berishi, o'zbek tili toponimikasi bo'yicha tadqiqotlar yaratishda manba bo'lib xizmat qilishi, leksikologiya, onomastika, dialektologiya, toponimika fanlarini o'qitishda amaliy jihatdan yordam berishi asoslangan;

Ishtixon va Payariq tumanlari hududiga tegishli toponegizlar bilan bog'liq to'plangan materiallar, dissertatsiya materiallari o'zbek leksikologiyasi, terminologiyasi bo'yicha tadqiqotlar yaratishda, soha istiqbolini belgilashi va bu borada yaratiladigan monografiyalar, darslik va o'quv qo'llanmalarining mukammallashuviga xizmat qilishi asoslangan;

toponimika bo'yicha izohli, imlo lug'atlari yaratilishida manba sifatida xizmat qilishi qayd etilgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi. Dissertatsiyada toponegizni tilshunoslik doirasida o'rganish borasidagi muammolarning aniq qo'yilgani, tadqiqotga jalb qilingan yondashuv usullari, ishonchli ilmiy-nazariy manbalardan foydalanilganligi, tadqiqot usullarining ilmiy maqsadga muvofiqligi, tahlilga tortilgan materiallar o'zbek tili va toponimik areal tabiatidan kelib chiqqan holda xulosalar qilish imkonini berganligi, ularning asosliligi, metodologik mukammalligi, olingan natijalarning vakolatli tashkilotlar tomonidan tasdiqlanganligi, keltirilgan tahlil, xulosa, taklif va tavsiyalarning amaliyotga joriy etilgani bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, o'zbek tilshunosligini, jumladan, toponimika sohasini muayyan ilmiy-nazariy qarashlar va faktlar bilan boyganligi, o'zbek toponimiyasining lisoniy, ijtimoiy, tarixiy, geografik o'zgarishlarni kuzatish imkonini berganligi, ishning ilmiy tahlili, nazariy asoslari va usullaridan Respublikamizning boshqa hududlaridagi toponegizni o'rganishda keng foydalanish mumkinligi bilan belgilanadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati undagi materiallar, natija va xulosalarning o'zbek toponimikasiga oid darslik va qo'llanmalar yozishda, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida O'zbekiston toponimikasi bo'yicha maxsus kurslar, akademik litsey va maktablarda ona tili darslarida joy nomlariga doir mavzularni, tarix, geografiya fanlarini o'qitishda, "Ishtixon va Payariq tumanlari toponimlarining izohli lug'ati"ni tuzishda manba vazifasini bajarishi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Samarqand viloyati Ishtixon va Payariq tumanlari hududidagi toponegizlar shakllanishining lingvistik xususiyatlarini tadqiq etish asosida:

Samarqand viloyati Ishtixon va Payariq tumanlari hududidagi madaniy meros obyektlari joylashgan toponimik obyektlar ma'lumotlaridan O'zbekiston Respublikasi Turizm va Madaniy Meros Vazirligi huzuridagi madaniy meros agentligi faoliyatida foydalanilgan (O'zbekiston Respublikasi Turizm va Madaniy Meros Vazirligi huzuridagi madaniy meros agentligining 2023-yil 20-yanvar № 01-02 / 45 son ma'lumotnomasi). Natijada xalq tili va madaniyatining nodir merosi bo'lgan, o'tmishimizning ma'naviy ko'hna merosi, madaniy yodgorligi bo'lgan toponimik obyektlar bo'yicha ma'lumotlarni to'ldirishga xizmat qilgan;

Ishtixon va Payariq tumanlari hududi toponimlarning lisoniy tadqiqi bo'yicha olingan xulosalardan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Imom Buxoriy xalqoro ilmiy tadqiqot markazining ilmiy xodimlari tomonidan nashr etilgan "O'rta asr sharq allomalari ensiklopediyasi", O'rta asrlarda yashagan samarqandlik allomalar" asarlarining mazmunini to'ldirishda foydalanilgan (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy tadqiqot markazining 2023-yil 25-yanvardagi 02-36 son ma'lumotnomasi). Natijada talaba-yoshlarning mamlakatimizning qadimiy va zamonaviy tarixini o'rganish borasidagi bilimlari boyigan;

Ishtixon va Payariq tumanlari hududigagi toponimlarga aylanadigan so'zlar, iqtisodiy va madaniy ehtiyojlar natijasida toponimlashuv hodisasining yuzada kelishiga oid xulosalardan O'zbekiston milliy teleradiyokompaniyasi "Madaniyat va ma'rifat" telekanalining "Bir so'z ta'rifi" va "Bor gap" ko'rsatuvlarining ssenariysini tayyorlashda foydalanilgan (O'zbekiston milliy teleradiyokompaniyasining 2023-yil 19-yanvar № 01-02-02/09 son ma'lumotnomasi). Natijada ushbu ko'rsatuvlarning o'zbek xalqi tarixi va til tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan jihatlari boyitilgan.

Samarqand davlat chet tillar institutida Evropa Ittifoqining Erasmus+ dasturi 585845-EPP-1-2017-1-ES-EPPKA2-CBHE-JP CLASS: "Computational Linguistics at Central Asian universities" (Samarqand davlat chet tillar institutining 27.02.2023-y № 433/30.02.01 sonli ma'lumotnomasi) grant loyihasi doirasida "O'zbek tilida toponegizlar shakllanishining lingvistik xususiyatlari (Ishtixon va Payariq tumanlari toponimlari misolida)" mavzusidagi dissertatsiyada erishilgan natijalar va ishlab chiqilgan tavsiyalaridan institutning o'quv jarayoni va xalqaro loyihalarini amalga oshirishda foydalanilgan.

Loyihaning elektron platformasida modul resurslarini shakllantirishda toponimikaga oid atamalarining ifodalanishi, ularning tipologik tahlili va bu

tushunchalarni ingliz tilida o'rganish kabi tavsiyalardan foydalanildi.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqot natijalari ilmiy-amaliy anjumanlarda, shu jumladan, 6 ta Respublika, 2 ta xalqaro va 4 ta xorijiy konferensiyada qilingan ma'ruzalarda aprobatsiyadan o'tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e'lon qilinishi. Dissertatsiya mavzusi bo'yicha 14 ta ilmiy ish, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi tomonidan doktorlik dissertatsiyalarining asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 4 ta, jumladan, 3 ta Respublika hamda 1 ta xorijiy jurnalda maqola nashr etilgan.

Dissertatsiyaning tuzilishi. Dissertatsiya kirish, uch asosiy bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar va ilova tarzida berilgan Ishtixon va Payariq tumani toponimlarining umumiy ro'yxatidan iborat bo'lib, 148 sahifani tashkil etadi.

DISSERTATSIYANING ASOSIY MAZMUNI

Kirish qismida mavzuning dolzarbligi va zarurati, tadqiqotning maqsad va vazifalari, predmeti va obyekti aniqlangan. Mavzuning xorijda va mamlakatimizda o'rganilganlik darajasi qayd qilingan. Tadqiqotning O'zbekiston Respublikasi fan va texnologiyalar taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlariga mosligi ko'rsatilgan, ilmiy yangiligi va amaliy natijalari bayon etilgan. Olingan natijalarning ishonchli ekanligi asoslangan, ishning nazariy va amaliy ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalarining amaliyotga joriy etilishi, e'lon qilinganligi, dissertatsiyaning hajmi va tuzilishi bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan.

Dissertatsiyaning "**O'zbek toponimikasining taraqqiyot bosqichlari**" deb nomlangan birinchi bobi uch bo'limdan iborat. Bobning "*O'zbekiston toponimiyasi tadqiqot obyekti sifatida*" nomli birinchi bo'limida mamlakatimiz hududidagi toponimlarni o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotini namoyon qiluvchi lisoniy boylik sifatida ilmiy asoslash, xalq ma'naviyatining ulug' merosi sifatida talqin qilish, tarixiy-etimologik jihatdan tahlil qilish, ularning grammatik va imloviy xususiyatlarini tadqiq qilish masalalari xususida so'z yuritilgan. Respublikamizda olib borilayotgan siyosatning ustuvor vazifasi sifatida toponimlarning tarixi, turlari va shakllanish qonuniyatlarini ham nazariy, ham amaliy jihatlardan o'rganib, toponegizlarning shakllanishi masalasi o'zbek tilshunosligi sohasida bugungi kunda amalga oshirilishi lozim bo'lgan muhim masalalardan biri tariqasida kun tartibiga qo'yilishi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, toponimlarimizda qadim tarix va madaniyati ma'rifatga ega bo'lgan xalqimizning dili, tili, kelajakka intiluvchi kurashchan ruhi bilan birga ona tilimizga berilgan Davlat tili maqomiga xos nazariy hamda amaliy ta'sirlarning yorqin ifodasi ham mujassamlashgan.

Bobning "**Samarqand viloyati toponimiyasi bo'yicha yaratilgan tadqiqotlar sharhi**" nomli ikkinchi bo'limida O'zbek toponimikasi sohasida samarqandlik toponimshunos olimlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar tahlil qilingan. Samarqandlik tilshunoslar L.I.Royzenzon, H.Berdiyev, R.Qo'ng'urov, X.Doniyorov, B.O'rinboyev, T.Raxmatov, B.Yo'ldoshev, S.Karimov, N.Begaliyev, A.Turobov, S.Bo'riyev, Sh.Temirov kabi olimlar tomonidan Samarqand viloyati toponimiyasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar amalga

oshirilgan. Binobarin, xalq tili va madaniyatining nodir merosi bo'lgan, o'tmishimizning ma'naviy ko'hna merosi, madaniy yodgorligi bo'lgan Samarqand viloyati hududi toponimlarini tumanlar kesimida lingvistik tahlil etish mamlakatimizning qadimiy va zamonaviy tarixini o'rganish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda o'zbek xalqining ko'hna tarixining guvohi bo'lgan toponimlarni tumanlar bo'ylab to'plash va ilmiy baholash o'zbek nomshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki hozirgi paytda nomlarning qo'yilish sabablarini, ushbu nodir lisoniy boyliklarning ma'nolarini, ular haqida to'qilgan rivoyatlarni biladigan keksa avlod vakillari kundan kunga kamayib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, mamlakatimiz taraqqiyot strategiyasida o'ziga xos o'rin tutuvchi Ishtixon va Payariq tumanlari toponimiyasini tadqiq qilish ushbu dissertatsiya mavzusining dolzarbligini belgilaydi. Binobarin, ushbu tumanlar hududi toponimiyasi bo'yicha to'plangan materiallar hozirga qadar lisoniy nuqtayi nazardan tadqiq qilingan emas. Ushbu tadqiqot ishimizda mazkur tumanlar toponimiyasini atroflicha to'plash, uning nomlanish motivlari va funksional-nominativ chastotalarini, lug'aviy-ma'noviy, xususiyatlarini tahlil qilishni maqsad qilib oldik.

Bobning ***“Toponegiz tushunchasi va uning yondosh hodisalardan farqi”*** nomli uchinchi bo'limida toponegiz masalasi xususida so'z yuritilgan. Dastlab bu hodisa rus va chet el olimlarning ham tadqiqotlarida tilga olingan bo'lsa-da, kichikroq lug'at maqolalar yoxud kichik hajmli ilmiy maqolalar ko'rinishida bo'lganligi, masala jiddiy ilmiy tadqiq etilmaganligi ochib berilgan. V.Toporov va O.Trubachevlar topoasos va topoformantdan shakllangan toponegizlar to'g'risida dastlabki ma'lumotni berishgan⁶. V.N.Toporov nazariy topoonomastikada toponegiz masalasiga ham qisqacha to'xtalib, topoformant, topoasos va toponegizni maxsus izohlagan⁷. Shu bilan birgalikda A.V.Superanskaya, V.E.Staltmane, N.V.Podolskaya, A.X.Sultanovlar tomonidan tayyorlangan ***“Onomastik tadqiqotlar nazariyasi va metodikasi”*** nomli monografiyada ham toponegiz masalasiga e'tibor berilmagan⁸.

Darhaqiqat, shu paytgacha toponimika sohasidagi ishlarda asosan topoasos, topoformant, indikator nomlanish va toponimlashuv jarayonlariga ko'proq e'tibor qaratildi. O'z navbatida biz ilgari surayotgan toponegiz masalasini ilmiy tahlil qilish masalasi ham kun tartibiga chiqdi. Chunki o'zbek tilshunosligida ushbu masala hozirgi kungacha ayrim ishlarda yo'l-yo'lakay fikr bildirilgan bo'lsa-da, alohida monografik planda o'rganilmagan edi. Garchi sohada ko'plab tadqiqotlar yaratilgan bo'lsa-da, toponegiz, topoasos, topoformant va toponimik indikatorlar faolligining toponegiz hosil qilishdagi me'yori, miqyosi, o'rni va roliga e'tibor berilmagan edi. Bu esa mazkur tadqiqot uchun tanlangan mavzuning zaruriyati va dolzarbligini ko'rsatib turibdi.

⁶ Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962. – 268 с.

⁷ Топоров В.Н. Из области теоретической топонимистики // ВЯ. М., 1962. № 6. С. 3-12.

⁸ Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – М., Наука, 1986. с.152-177, 254.

Toponegiz terminiga S.A.Karimov va S.N.Bo‘riyevlar A.Xromov⁹ning “Tojikiston toponim va mikrotoponimlari bo‘yicha ocherklar” monografiyasidagi fikriga tayangan holda shunday aniqlik kiritadi: “Toponimlar strukturasida toponegiz, topoformant, toponimik aniqlagichlar mavjud. “*Toponegiz* – bu topoformantlarni qo‘shish vositasida negizida toponimlar shakllanadigan har qanday leksik morfemadir”. Toponegizlar, odatda, tub so‘zdan va juda ko‘p hollarda bir yoki ikki bo‘g‘inli qurilmalardan iborat bo‘ladi: *Adas, Andoq, Baland, Saroy* kabi. Shu bilan birga, u yasama so‘zdan tashkil topgan bo‘lishi ham mumkin: *Vatak, Vatkan, Javtug, Jozmon* singari”¹⁰.

S.A.Karimov va S.N.Bo‘riyevning taniqli toponimist olim E.M.Murzayev¹¹ ning mahalliy geografik turdosh atamalarning hech qanday o‘zgarishlarsiz atoqli otlarga aylanish qonuniyati haqidagi fikri ham muhim: “Ana shu qonuniyatga asoslaniladigan bo‘lsa, ular bu jarayonda toponegizga aylanadi va o‘ziga yangi mazmun kashf etgan holda toponimik tizimdan mustahkam o‘rin egallaydi. Toponimik elementlar o‘rtasidagi o‘zaro semantik yaqinlik topoformantning toponegizga aylanishiga sabab bo‘ladi. Masalan: *Nurak, Nurakli, Nog‘orachi, Nurdum, Sovg‘on, Sazag‘on* kabi. Demak, toponimlarning vujudga kelishida tildagi *o‘zak+qo‘shimcha=morfema* ga teng keladigan *toponegiz+topoformant* =*toponegiz* jarayoni uzluksiz davom etib turadi. Topoformantlar “qotgan bo‘lishi” yoki so‘z tarkibida nol holatga kelganligidan qat’i nazar toponimlar etimologiyazatsiyasi davomida ularni ajratib tahlil etish zaruriyati paydo bo‘ladi. Zero, toponimik birlikni grammatik jihatdan o‘rganishning ahamiyati ham ana shunda”¹².

Toponegizlar majmuiga topoasos ham, topoformant ham, toponimik indikator (ya’ni geografik terminlar yoki toponimik aniqlagich) ham ishtirok etishi tabiiy holdir. Mamlakatimiz hududida ayni vaqtda mavjud bo‘lgan mikro hamda makrotoponimlardagi toponegizlar shakllanishining o‘zagi, yadrosi sanaladi. Binobaorin, tahlil hamda talqin qilinishi ancha murakkab, qiyin va bahsli toponimlarning ma’noli qismlariga ham toponegiz misolida aniqlik kiritilishi, shubhasiz, o‘rinlidir. Hozirgacha qilingan izohli hamda etimologik tahlillarni yanada mukammallashtiradigan ishonchli dalillar majmuini ham toponegizlarga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar zaminidan, xususan, ayni shu ilmiy ishimizning mazmun-mundarijasidan topish mumkin.

Bugungi kunda toponimlar izohli tahlilidan so‘ng undan-da mukammalroq bo‘lgan etimologik tahlili va tadqiqining haqiqatga yaqinligi¹³ masalasi jiddiy muammo sifatida ko‘tarilgani ham ayni vaqtda toponegiz masalasi o‘zining dolzarbligini ko‘rsata oldi. Toponegiz masalasini oydinlashtirishda Ishtixon, Payariq toponimi singari xalq nutqida faol qo‘llanayotgan bir qancha toponimlarning tahlili talqini ham ma’lum ma’noda misol bo‘la oldi.

⁹ Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. – Душанбе: изд-во Ирфон, 1975.

¹⁰ Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 34.

¹¹ Мурзаев Э.М. Местные географические термины, в кн.: Транскрипция географических названий. – М., 1960, – С.71.

¹² Каримов С.А., Бўриев С.Н. Кўрсатилган асар. – Б.35

¹³ Қаранг: Эназаров Т.Ж. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари: филол. фан. д-ри дисс. автореф. – Т., 2006. – 58 б.

Dissertatsiyaning **“O‘zbek nomshunosligida toponegiz masalasi”** deb nomlangan ikkinchi bobi to‘rt bo‘limdan iborat. Bobning *“Toponegiz haqida”* nomli birinchi bo‘limida toponimlarni hosil qiluvchi toponimik qonuniyatlar zaminida vujudga kelgan toponegiz masalasi xususida so‘z yuritilgan. Toponegiz masalasi haqida gapirganda mamlakatimiz toponimlari tizimida faol qo‘llanayotgan toponimik qonuniyatlarni ham e‘tiborga olish kerak, chunki toponimlardagi toponegizlarda grammatik jarayon ro‘y berishi tabiiy bo‘lgani holda, ular amalda bo‘ladigan ikkilamchi holatdadir. Ulardagi birlamchi holat ma’noli qismlarning birikishi va toponimik ma’noni anglata olishidir. Chunki toponegiz ham toponimik qonuniyat amal qilgan vaqtdagina voqelanadi. Aks holda, toponegiz to‘g‘risida gapirib ham bo‘lmaydi. Xullas, toponimlarning o‘zagini, yana ham aniqrog‘i, yadrosini tashkil etadigan toponegiz masalasida fikr-mulohaza aytish uchun ilmiy ishlarda qo‘llanilayotgan topoasos, toponimik indikator, topoformant singari bir qancha toponimik tushuncha va terminlarni, toponimik qonuniyatlarni e‘tiborga olish kerak. Chunki toponimlar toponimik qonuniyatlari zaminida vujudga kelgani kabi toponegizlar ham mana shu jarayon majmuida voqelanadi.

Bobning **“Oldingi tadqiqotlarda toponegiz tushunchasiga munosabat”** deb nomlangan ikkinchi bo‘limida toponimlarni bugungi kungacha tavsiflash va izohlashga bag‘ishlangan tadqiqotlarda toponegiz hodisasi qayd etilgan o‘rinlarga to‘xtalangan. Toponimlarning toponegizlari tahlilida turli tarixiy davrlarda ishlatilgan umumxalq tili tamoyillarini yoki bugungi adabiy tilning talab va me‘yorlarini tatbiq qilish o‘rinli emas, bahsli. Shu sababli geografiya, tilshunoslik, tarix, geologiya fanlariga xos bo‘lgan tamoyillarga suyanib ish ko‘rish bilan toponimlar toponegizlarining tahlili hamda tadqiqini muvaffaqiyatli tarzda olib borish, ularning haligacha noma‘lum bo‘lgan individual xususiyatlarini talqin qilish imkoniyatini yaratadi. Bu esa bugungacha amalga oshirilgan umumiy, ensiklopedik, izohli va etimologik jihatdan tahlil qilingan toponimlarning toponegizi masalasini qayta tahlil etish yoxud qayta ko‘rib chiqish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Darhaqiqat, o‘zbek tilshunosligida toponimlar tadqiqi keng ko‘lamda olib borilayotgan bo‘lsa-da, bu borada birorta jiddiy ilmiy ish yuzaga kelmagan edi. Bu paytgacha A.Muhammadjonov, E.Begmatov, Z.Do‘simov, S.Qorayev, N.Oxunov, T.Nafasov, T.Enazarov, M.Mirakmalov, N.Uluqov singari olimlar ishlarida toponegiz masalasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat qilinmagan, balki ba‘zi bir o‘rinlardagina to‘xtalangan edi. Toponimlarning izohli lug‘atlarida ham mazkur masalaga e‘tibor qaratilmadi. T.Enazarovning mamlakatimiz toponimlarining etimologik tadqiqiga bag‘ishlangan dissertatsiyasi himoyasidan so‘ng toponegiz masalasiga e‘tibor paydo bo‘ldi¹⁴, toponimikaga oid ishlarda sekin asta tilga olinib boshlandi. Albatta, toponimlarni yuzaga kelishida, lingvistik tavsiflashda asosiy rol o‘ynovchi toponegiz masalasi o‘zining ilmiy yechimini topishi kerak edi.

Toponim lug‘aviy asosining motivlanishi vositasida Ishtixon va Payariq tumanlari hududidan to‘plangan 2000 dan ortiq misollar orqali amalga oshirilgan

¹⁴ Энazarов Т.Ж. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Филол. фан. д-ри дис. автореф. - Т.,2006.58 б.

tahlillar natijasida tumandagi mavjud toponimlardagi toponegiz masalasiga oydinlik kiritildi. Eng e'tiborlisi, toponimning lug'aviy asos(lar)i (ya'ni nom uchun tanlangan so'zlar) hamda toponegizlari (nomning shakllanishiga asos bo'lgan negizlar) masalasidagi bahsli o'rinlar aniqlashtirildi. Binobarin, toponimning lug'aviy asosi va toponegizi e'tiborga olinmasa, uning o'zini hech qanday omil, tamoyil va usullar bilan tahlilga tortib bo'lmaydi.

Tadqiqotda topoasos, topoformant hamda indikator tushunchalari farqlangan. Toponimlarning motivlanishi uchun *toposharoit*, *topovaziyat* va *topoxususiyat* kabi tushunchalar muhim rol o'ynaydi. Bu haqida V.Nikonov va A.Superanskayaning tadqiqotlarida fikrlar mavjud¹⁵. Topoformantlar: *Nog'orchi*, *Egarchi* (I.t., Chordara MFY,q.), *O'tarchi* (I.t., O'rtaqishloq MFY,q.), *Ayuvchi* (P.t., Oytamg'ali MFY,q.), *Bo'yrachi* (P.t., Oqqo'rg'on MFY,q.); *Qayirma* (I.t., Qo'rli MFY,q.); *Qo'rli* (I.t., Qo'rli MFY,q.), *Cho'michli*, *Oytamg'ali* (P.t., Birlashgan MFY,q.), *Kindikli*, *Tuyoqli*, *Novali* (P.t., Choshtepa MFY,q.) kabilardagi qo'shimchalar shunday topoformantlar sanaladi.

Bobning **“Toponegiz terminining bugungi kundagi talqini”** deb nomlangan uchinchi bo'limida toponegiz terminiga aniqlik kiritilgan. A. Hojiyevning “Negiz.1.ayn.yasama asos.2.ayn. asos”¹⁶ izohiga tayangan holda toponegiz va topoasos terminlari baravariga deyarli bir tushunchani, ya'ni toponimning yasalishiga asos bo'ladigan qismini ifodalashga xizmat qilayotganini e'tirof etish lozim. Aslida, bu termin o'zbek tilshunosligiga rus tilidagi “топооснова” terminining kalkalab tarjima qilinishi natijasida kirib kelgan. A.Xromovda shunday berilgan: “Топооснова – эта любая лексическая морфема, на базе которой образуея топонимы посредством присоединения к ней топоформантов”¹⁷ V.A.Nikonovda ham shu mazmunda berilgan¹⁸. E.Begmatov va N.Uluqov toponegizni: “toponegiz – q. topoasos“, ya'ni toponim asosi toponimga negiz bo'lib xizmat qiladi. “Topoasos” termini ikki ma'noda ishlatilgan: “Topoasos – 1.Yangi atoqli otni yasashda negizlik rolini o'ynagan joy nomi. 2.Toponimning qo'shimcha yoki topoformant ajratilgandan keyin qoladigan qismi”¹⁹ tarzida izohlashgan.

Toponegiz masalasini qiyoslaydigan bo'lsak, u toponimlar tizimidagi nazariy va amaliy qismning asosiy bandi sanaladi, desak to'g'ri bo'ladi. Chunki u hamma joydagi toponimlarda ham, aniqrog'i, mikrotoponimlarda ham, makrotoponimlarda ham, toponimik indikatorlarda ham qo'llanganligi, qo'llanishi shart ekanligi tabiiy holdir. Shu nuqtayi nazardan, toponegiz termini ham nomshunoslik sohasining zaruriy tushunchasi va terminlaridan biri hisoblanadi.

Ikkinchi bobning “Toponegiz terminini izohlashda toponimlashuv hodisasining o'rni” nomli to'rtinchi bo'limida toponim sifatida tanlangan so'z

¹⁵ Никонов В.А. Введение в топонимику. – М., Наука, 1965. – С.91.; Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М., Наука, 1985. – С.46-50.; Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М., Наука, 1973. – С.88.

¹⁶ Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – Б.59.

¹⁷ Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. – Душанбе: изд-во «Ирфон», 1975. – С.4.

¹⁸ Никонов В.А. Введение в топонимику. – М., 1965. – С.8.

¹⁹ Бегматов Э. ва Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б.76.

yoki birikmaning toponimlashuv (toponimizatsiya²⁰) jarayoni, ya'ni muayyan topoobyektning nomi sifatida tanlanishiga muhim tarixiy-lingvistik jarayon kuzatilishi natijasida u nom uchun tanlanishi xususida so'z yuritilgan. Darhaqiqat, topoobyektning yuzaga kelishida toponimlashuv hodisasi muhim rol o'ynaydi. Chunki bu hodisa aksariyat toponimlarning yuzaga kelish qonuniyatini ifodachisi sifatida qadimgi zamonlardan boshlab tillar taraqqiyotining turli davrlaridagi evolyutsion bosqichlarini o'zida aks ettiradi. Toponimlashuv hodisasining muhim ahamiyati shundaki, moziydan darak beruvchi toponimlarning shakllanishi orqali tilshunoslikning tarixiy muammolari haqidagi bilimlarimizni boyitishga va to'ldirishga xizmat qiladi.

So'zlar keng ma'noda nomlash mahsuli bo'lsa, ulardan shakllangan toponimlar – toponimlashuv hodisasi tufayli shakllanib, toponimik ma'noni ifodalaydigan atoqli otlarning bir turi hisoblanadi. Masalan, *Qil chuvat ariq* sintaktik birlik - gap. U toponimik derivatsiya hodisasi tufayli sintaktik birlikdan bir butun so'zga aylanib, toponimga ko'chgan: *qil+chuv+-at +ariq > qil +chuvat ariq > qilchuvatariq > Qilchuvatariq* (I.t., Azamat MFY. Qirqyigit q. ariq) Yoki: *Kampir+o'ldi > Kampiro'ldi* (P.t., Sanoat MFY, q.). *Suluv+qo'rg'on > Suluvqo'rg'on* - bunda esa ikki so'z birikib, so'z birikmasini shakllantirgan. *Suluv+qo'rg'on > suluv qo'rg'on > suluvqo'rg'on > Suluvqo'rg'on* (I.t., Ravot MFY, q.) - bunda ikki so'z o'zaro qo'shib, so'z birikmasini, keyin qo'shma so'zni hosil qilgan. So'ngra bu qo'shma so'z onomastik konversiyaning toponimik konversiya turi tufayli onomastik leksika sathiga ko'chib, toponimni yuzaga keltirgan. Demak, berilgan ikki toponim qayd etilgan so'z birikmalaridan toponimlashuv hodisasining toponimik derivatsiya va onomastik konversiya jarayonlarida shakllanganligi bilan farqlanadi.

Demak, ushbu hodisa turdosh so'zlar bilan toponimlarning farqli va o'xshash xususiyatlarini yana ham aniqroq tarzda ko'rsatishga xizmat qiladi. Bu hodisa obyektlarning nomlanishini asoslovchi tabiiy qonuniyat sanaladi. Obyektlar bormi, demak, u tabiiy hamda ijtimoiy zaruriyatlar tufayli nomlanadi. Nomlanish esa toponimlashuv hodisasining mavjudligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning uchinchi bobi "**Toponegizlar shakllanishining lingvistik va ekstralingvistik omillari**" deb nomlangan. Bobda toponimlar tarkibidagi toponegizlarning amaliy tadqiqini ta'minlovchi lingvistik va ekstralingvistik omillar xususida so'z yuritilgan. Bobning "*Toponegizlar shakllanishining lingvistik shart-sharoitlari*" nomli birinchi bo'limida til hodisalari bilan bog'liq lingvistik omillarning mahsuli sifatida shakllangan topoasos, topoformant va indikatorlar yaxlitligini ifodalovchi toponegizlar tahlil qilingan. Binobarin, toponegizlarning yuzaga kelishi uchun lingvistik imkoniyatlar, ya'ni lingvistik shart-sharoitlar bo'lishi lozim. Xuddi shu narsalarga muvofiq va mos holda toponegizlarning yuzaga kelish jarayonida ekstralingvistik omillarning bo'lishi va amal qilishi inkor

²⁰ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., Наука, 1988. – С.132;

Эназаров Т.Ж. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари: Филол.фан. д-ри дис. автореф. – Т., 2006. – 58 б.

etilmaydi. Aks holda ularning shakllanishi bilan topoobyektning nomi yuzaga kelavermaydi.

Mazkur bo'limda lingvistik omillarning o'zagi bo'lgan quyidagilar: 1) fonetik omillar; 2) leksik omillar; 3) leksik-semantik omillar; 4) grammatik omillar.

Fonetik omillar ta'sirida yuzaga kelgan toponimlarga quyidagilarni misollar sifatida keltirib, ulardan ba'zilarini izohlashga intildik: *Oxmonovul* (I.t., Haqiqat MFY q.), *Sortoqchi* (I.t., Zarband MFY q.), *So'g'at* (I.t., Dagar Ochilov MFY q.), *Soharji* (I.t., Haqiqat), *Shog'ol* (I.t., Haqiqat), *Janggat* (I.t., Haqiqat MFY q.). Ta'kidlash joizki, aksariyat toponimlar fonetik tuzilishi jihatidan tilimiz fonetik qurilishi qoidalariga mos kelsa-da, ammo atrofdagi yoki ta'sir doirasi kuchli bo'lgan boshqa qardosh va noqardosh tillar ta'sir o'tkazganligini ham ko'rish mumkin. Biz shu o'rinda Payariq tumani toponimlarining shakllanishida sheva yoki boshqa tillar ta'siri masalasini ikkinchi planga tushirib, nomlarni tahlil qilishda tilimizning mavjud adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda amalga oshirishga harakat qildik. Tuman toponimlarining fonetik tarkibi, tovushlarning joylashishi, nomning qancha va qanday tovushlardan hosil bo'lishini ishda batafsil tahlil qilindi.

Toponegizlar shakllanishining leksik omillari topoobyektlarning nomlanishida va toponegizlarning shakllanishi jarayonida o'ziga xos ilmiy hamda amaliy ahamiyatga ega bo'lgan omillardan biri ekanligi dalillangan. Leksik omilda toponim(lar) tarkibidagi ma'nosi noma'lum ma'noli qism(lar) jiddiy tarzda e'tiborga olinadi. Toponimlar tarkibidagi ma'nosi noma'lum qismlarga: a) jiddiy o'zgarishlarga uchragan tarixiy; b) arxaik; v) dialektal so'zlar oiddir. Ularga quyidagilarni namuna sifatida keltirish mumkin: *Payshanbiariq* (I.t., Azamat MFY, ariq), *Rasul kamar* (I.t., Shexlar MFY, dala), *Rasulkamar* (I.t., O'rtaqishloq MFY, dala), *Qo'lota* (I.t., Zarband MFY q.), *Qulchara* (I.t., Chordara MFY, q.) va boshqalar. Umuman, o'rganilgan hududlarda leksik sathga oid toponegizlar ko'plab shakllangani ma'lum bo'ldi.

Toponegizlar shakllanishining leksik-semantik omillari orqali so'zning ilk ma'nosi, keyingi ma'no taraqqiyoti va toponimni hosil qilishda qatnashadigan maxsus, ya'ni toponimik ma'nosi tushuniladi. Ularning leksik-semantik jihatdan qaysi va qanaqa obyektning nomi ekanligiga, shuningdek, kelib chiqishi hamda nomlanishiga ko'ra tasniflanishi eng o'rinli tasniflardan biridir²¹. Toponimlar leksik-semantik omil asosida etimologik tahlil qilinganda turli xil yanglish hollar ancha kamayadi. Leksik-semantik omillar toponegizlar bilan birgalikda toponimlar etimologik tahlilining talqinlariga xos chalkashliklarning oldini ma'lum ma'noda oladi. Misollar: *Qo'riq Bodoq* (I.t., Xalqobod MFY q.), *Eshmurodtepa* (I.t., Xalqobod MFY q.), *Yuzurug'* (I.t., Azamat MFY q.), *Olqortepa* (I.t., Xazar bobo MFY q.), *Oyjuvoz* (I.t., Xazar bobo MFY q.). Shu o'rinda *Qo'riq Bodoq* (I.t., Xalqobod MFY q.) toponimi haqida to'xtalsak: Ushbu toponim (I.t., Qo'riq Bodoq)da birikma ko'rinishidagi toponegiz mavjud: qo'riq bodoq. Bundagi Bodoq

²¹ Эназаров Т. Шахрисабз худуди жой номларининг тарихий-қийсий тадқиқи. Филол. фан. номз. ...дисс. автореф.— Т., 1993. —Б.10-12.

soʻzi kishi ismi yoki botqoq soʻzining qisqarishga uchragan shakli boʻlishi mumkin. Birinchi holda “*qoʻriq Bodoq degan kishiga qarashli*” degan maʼno ifodalangan. Ikkinchi holatda esa “*qoʻriq botqoqlikdan iborat*” degan maʼno kelib chiqadi. Bizningcha, ikkinchi taxmin ishonarli. Chunki botqoq soʻzidagi “t” undoshi nutqiy moslashuv natijasida d undoshiga oʻtishi ham oʻzbek tili uchun mumkin boʻlgan fonetik hollardan biridir. Tilimizda leksik-semantik omillar natijasida yuzaga kelgan toponimlar paydo boʻlishidan tortib turgʻunlashishigacha yoki maʼnosida turlicha semantik oʻzgarishlar sodir boʻlishigacha jamiyat va xalq hayoti bilan chambarchas bogʻliq boʻladi. Shu sababli bu omil muayyan toponimik oʻzgarishlarning lingvistik asosini belgilovchi til qonuniyati hisoblanadi.

Toponegizlar shakllanishining grammatik omillari bandida topoformantning toponimlar shakllanishidagi roli aniqlangan. Toponim tarkibidagi soʻz va unga qoʻshiladigan qoʻshimchalar ushbu omillarda topoasos hamda topoformantlar vazifasini bajaradi. Shunga koʻra, ular quyidagi koʻrinishlarda toponimni hosil qiladi: 1)soʻzlar kamdan kam hollarda oʻzak koʻrinishida uchragani kabi toponimlar ham baʼzi hollarda *oʻzak* holatida boʻladi; 2)toponimlar *oʻzak+qoʻshimcha*; *oʻzak+qoʻshimcha+qoʻshimcha* koʻrinishlarida koʻp uchraydi; 3)*oʻzak+oʻzak* holatidagi joy nomlari ham uchraydi. Shu oʻrinda Payariq va Ishtixon tumanlari toponimlarining tarkibiy xususiyatlarini koʻrib chiqamiz. Darhaqiqat, Payariq va Ishtixon tumanlar toponimiyasidagi geografik obyekt nomlari soʻz qurilishi jihatdan ham rang-barangligini kuzatish mumkin. Bunda faqat bir oʻzakdan, oʻzak va qoʻshimchadan, oʻzak va oʻzakdan tashkil topgan holatlari kuzatiladi:

1. Bir oʻzakdan iborat toponegizlar. Muslim (I.t., Chordara MFY q.), Payz (I.t., Haqiqat MFY q.,buloq), Chinoq (I.t., Haqiqat, Qiyot, Xalqobod MFY q.). *Mani, Jar, Uklan, Zarafshan, Rovoch, Garay, Ingichka*, (P.t., q.)

2. Oʻzak+qoʻshimcha shaklidagi toponegizlar. *Tulkichi* (I.t., Dagar Ochilov, ariq), *Sortoqchi* (I.t., Zarband MFY q.), *Egarchi* (I.t., Chordara MFY q.), *Oʻtarchi* (I.t., Ravot, Oʻrtaqishloq MFY q. Dagar Ochilov, ariq), *Xatirchi* (I.t., Ravot, Azamat MFY ariq), *Iyikli* (I.t., Zarband MFY q.), *Qoragʻoʻyli* (I.t., Qoragʻoʻyli MFY koʻcha), *Qoraqoʻyli* (I.t., Qochar MFY koʻcha), *Tarixli* (I.t., A.Yuldoshev j/x q.), *Qashli* (I.t., Ravot mahallasi ariq), *Chumchuqli* (I.t., Ravot mahallasi ariq), *Taraqli* (I.t., Ravot MFY qabriston), *Safoli* (I.t., Xalqobod MFY guzar), *Tolli* (I.t., Zarband MFY dara), *Qoʻshali* (I.t., Azamat MFY q.), *Qangli* (I.t., Xalqobod MFY q.), *Chillaki* (I.t., Haqiqat MFY ziyorat), *Qirqqozonli* (I.t., Azamat MFY q.), *Koʻtarma* (I.t., Ravot MFY koʻprik); *Paxtakor, Tepali, Tutli, Alamli, Suvchi, Guliston, Naymancha, Choʻmichli, Olmazor, Jiyanbek, Qoʻduqcha, Tuyoqli, Kindikli, Sohibkor, Baliqchi, Gʻallakor, Bunyodkor* (P.t., q.)kabilar.

3. Oʻzak+oʻzak shaklidagi toponegizlar. Misollar: *Raimtepa* (I.t., Azamat MFY tepalik), *Oʻgʻiltepa*(I.t., Haqiqat MFY, tepa), *Oq+qoʻrgʻon*, *Yangi+obod*, *Chosh+tepa*, *Qush+tepa*, *Qozoq+xoʻja*, *Toʻrt+koʻl*, *Moyli+tepa*, *Turki+bola*, *Oq+tosh*, *Bosh+choʻrosh*, *Qirq+ovul*, *Dam+ariq*, *Yetti+urugʻ*, *Ernazar+qoʻrgʻon*, *Tohir+shayx*, *Mulla+tohir*, *Oq+chelak*, *Koʻr+safar*, *Mirza+ovul*, *Turkman+ovul*, *Qizil+quloq*, *Yugon+tayoq*, *Zar+buloq*, *Xoʻja+obod*, *Koʻk+terak*, *Yangi+ravot*, *Pirim+shayx*, *Tosh+mozor*, *Sulton+gʻozi*, *Chosh+tepa*, *Mozor+tepa*, *Qozoq+tepa*, *Baxmal+tepa*, *Yalpoq+tepa*, *Polvon+ariq* kabilardir.

4. **O‘zak+o‘zak+qo‘shimcha yoki o‘zak+o‘zak+o‘zak shaklidagi toponegizlar:** *Buloq+bosh+i, Oy+tamg‘a+li, Gaday+top+mas, Chopor+osh+li* yoki *Beshbegixo‘ja, Bo‘stono‘ymovut, Chaparoshlibala* (P.t.,q.) singari.

So‘zlarning etimonini belgilash qanchalik murakkab bo‘lsa, toponimlarning etimoni hamda toponegizlarini to‘g‘ri qayd etish masalasi ham mana shunday murakkab. Masalan: *Qosovali* (I.t., Haqiqat MFY q.), *Kattaqangli* (I.t., Ravot MFY q.), *Iyikli* (I.t., Zarband MFY q.), *Qoraqo‘yli* (I.t., Haqiqat MFY q.), *Isoxoni* (I.t., O‘zbekiston MFY q.), *Tepalik* (I.t., Xalqobod MFY q.) kabilar.

Uchinchi bobning “Toponegizlar shakllanishining ekstralingvistik omillari” deb nomlangan ikkinchi bo‘limida tildan tashqaridagi, ya’ni joyning geografik sharoiti, mahalliy xalqning urug‘ va qavmlari, mahalliy xalqning kasb-hunari, mamlakatdagi siyosiy-iqtisodiy jarayonlar va o‘zgarishlarni²² ifodalovchi ekstralingvistik omillar tahlil qilingan. “Tabiiy-geografik muhit, muayyan xalqqa daxldor bo‘lgan etnografik xususiyatlar, xalq hayoti va taqdiriga ijobiy yoki salbiy ta’sir ko‘rsatgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar nomlanish tarixining qadim-qadim zamonlarga borib taqalishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bu nomlar inson va uni o‘rab turgan moddiy, ma’naviy olamning in’ikosi, undagi ijodkorlik imkoniyatlarining joriylanishidir. Bu esa ekstralingvistik omillarning mavqei lingvistik omillardan kam emasligini anglatadi²³.

Dissertatsiyada toponegizlar shakllanishidagi ekstralingvistik omillar uch guruhga ajratilib tasnif qilingan: 1)toponegizlar shakllanishining ijtimoiy omillari; 2) toponegizlar shakllanishining tarixiy omillari; 3) toponegizlar shakllanishining geografik omillari.

Toponegiz shakllanishining ijtimoiy omillariga kishilar o‘rtasidagi oldi-berdi shaklidagi bozor munosabati, xalq va urug‘-qabilalarga oid madaniy-ma’rifiy munosabatlar, jumladan, ijtimoiy jarayonlar majmuida jamiyat siyosati omili ham obyektlarni nomlashda o‘z ta’sirini ko‘rsatib turadi. Masalan, Xotira maydoni, Motamsaro Ona haykali kabi. Xalq va urug‘-qabilalarga oid etnografik hamda madaniy-ma’rifiy munosabatlar omili. Bunga urug‘, qabila, el, xalq nomlari bilan shakllangan toponimlarga oid toponegizlar xosdir. Qovus ota (I.t., Azamat MFY, ziyoratgoh), Qozoqota (I.t., O‘rta qishloq MFY, qabriston), Do‘rmonkal (I.t., Haqiqat MFY, ko‘l (etnonim)),

Bunda toponim asosida so‘z va negiz tushunchasi turishini e’tiborga olish o‘rinliroqdir. Oldinroq, aniqrog‘i, bunday topoobyektlar sho‘ro davrida bunday maydonlar sho‘ro davlati mafkurasining rahbar(lar)i nomi bilan atalgan holatlar ham bo‘lgan (Marks, Lenin, Voroshilov). Kishilarning jamiyat va tabiatdagi faoliyatlari ijtimoiy jarayonning majmuini ifodalaydi. Ijtimoiy jarayonlar natijasida turli obyekt va joylarga nom qo‘yish ehtiyoji yuzaga keladi. Bu esa so‘z(lar)ning toponimga, shuningdek, so‘z(lar)dagi negiz(lar)ning toponegiz(lar)ga aylanishiga turtki beradi.

Toponegiz shakllanishining tarixiy omillari sirasiga turli bosqinchiliklar tufayli qabila va e’latlarning bir hududdan ikkinchi bir hududga ko‘chishi,

²² Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 45.

²³ Элмуротов Н. Топонимияда экстралингвистик омиллар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. -№3. - Б.93

biron-bir qabila, elat yoki xalqlarning yo‘qolib ketishi, bir jamiyatning o‘rniga ikkinchi bir jamiyatning paydo bo‘lishi kabi jarayonlar kirishi e’tirof etilgan. Bunda xalqimizning tarixiy toponimlari sirasiga arab, mo‘g‘ul va ruslarning bosqinchiligi, fors-tojik hamda boshqa turkiy xalqlarning yaqin qo‘shnichiligi va hamkorligi tufayli arabcha, fors-tojikcha, mo‘g‘ulcha, ruscha so‘zlar bilan yuzaga kelgan *Aldaroz* (Zarband MFY,q), *Hazora* (Azamat MFY, maydon), *Sarbon* (Haqiqat MFY tepa), *Sardam* (Haqiqat MFY, tepa, kanal, ko‘prik, ariq) kabi toponimlar ma’lum bir miqdorni tashkil qiladi.

Tarixiy omillar muayyan hududda yashayotgan xalqning xohish-irodasi va inon-ixtiyori bilan toponimlar o‘zgartiriladi, hudud uchun eng munosiblari o‘z o‘rnida qoldiriladi, ba’zilar esa qayta nomlanadi. Bunga yaqqol misol sifatida O‘zbekiston davlatining mustaqillik davrida olib borayotgan toponimik siyosatini keltirish mumkin²⁴. Ushbu siyosat tufayli mamlakatimizdagi ko‘plab joy nomlari tarkibida muayyan o‘zgarishlar yuz berdi. Sobiq ittifoq davri davri g‘oyalarini ifodalovchi ko‘pgina toponimlar o‘rniga kommunistik mafkura tazyiqi ostida unuttirilgan xalqona, o‘zbekona milliy, tarixiy toponimlar qayta tiklandi. Masalan, Payariq tumanida xalqning tarixi, etnik tarkibi hamda kundalik turmush tarzi bilan aloqador *Buyrachi*, *Chandir*, *Juvozxona*, *Baliqchi* kabi toponimlar tiklangan bo‘lsa, Ishtixon tumani hududida Mustaqillikdan keyin qayta nomlangan ayrim ko‘chalar sirasiga *Amir Temur*, *Guliston* (O‘zbekiston, Namuna MFY), *Yoshlik* (To‘por MFY), *Quruvchi* (O‘zbekiston MFY), *Orom* (Namuna MFY) kabilarni misol sifatida keltirish mumkin. Toponegiz shakllanishining tarixiy omillariga xos xususiyatlar tarixiy davrlarga bog‘liq holda shakllanadi. Bu davrda ko‘plab urug‘larning nomlari qishloq nomlariga o‘tganini ko‘rishimiz mumkin. Bu shu hududlarda shu urug‘ vakillari yashayotganidan dalolat beradi.

Toponegizlarning yuzaga kelishida geografik omillar eng faol bo‘lib, ular tabiiy geografik muhit va shart sharoitga bog‘liq bo‘ladi. Geografik omillarni ifodalaydigan so‘zlar toponimlarda indikator ko‘rinishidagi atamalar sifatida qo‘llaniladi. Masalan, balandlikka oid joy nomlarida tog‘, qir, tepa kabi indikatorlar uchraydi: *Oqtog‘*, *Uchqurtog‘*, *Teshiktog‘* (I.t., Zarband MFY), *Kaltaqir* (I.t., Fayziobod MFY), *Chinortepa* (I.t., Azamat MFY), (I.t., *Ko‘ktepa* A.Yo‘ldoshev MFY), *Avliyotepa* (I.t., O‘rtaqishloq MFY) kabilar. Geografik omillar toponimlarda tabiiy va hududiy ko‘rinishlarda aks etgani uchun bir geografik omildan alohida xususiyatlari bilan farqlanadi. Shu sababli bu omillar oronim, oykonim va gidronim kabi geografik omillarga bo‘linadi.²⁵ Geografik omillar toponimlarda tabiiy va hududiy ko‘rinishlarda aks etgani uchun bir geografik omil ikkinchi geografik omildan alohida xususiyatlari bilan farqlanadi. Shu sababli ham bu omillarni oronim, oykonim va gidronimlarga oid geografik omillarga bo‘linishi o‘rinli holdir.

Anglashiladiki, ekstralingvistik omillarning in’ikosi, ya’ni ifodasi, so‘zsiz, lingvistik omillar vositasida yuzaga chiqadi. Bu esa ikkala omillarning o‘zaro

²⁴ Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. –Тошкент, 1998. – Б.33-34.

²⁵ Элмуротов Н. Кўрсатилган мақола. -Б.95

bog'liqligini ko'rsatadi va toponimlar tadqiqiga oid fikrlarni mantiqiy izchilikda dalillashda qo'l keladi.

XULOSA

1. Toponimlardagi toponegiz masalasi nomshunoslikning, shu jumladan, O'zbek nomshunosligi hamda toponimikasining hal qilinishi lozim bo'lgan markaziy muammolaridan biridir. Chunki hozirgacha toponimlar bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlardagi sezilayotgan kamchilik, nuqsonlar, soxtaliklarga asos deb quyidagilarni ko'rsatish mumkin: 1) ma'lum ma'noda mamlakatimiz toponimlari misolida bahsli va murakkab bo'lgan masalalarga, xususan, toponegiz masalasiga jiddiy e'tibor bermaganligi; 2) ayni shu masalani oydinlashtiradigan tadqiqotlarning yuzaga kelmaganligidadir.

2. Jahon tilshunosligida ham toponegiz masalasi o'rganilishi ham yetarli darajada mukammal emas. Bu boradagi ma'lumotlar toponimik lug'atlarda toponegiz masalasini eslatishdan nariga o'tilmagan.

3. Mazkur ilmiy ish mavzusiga oid toponegiz masalasi termin holatida o'zbek tilshunosligidagi tadqiqotlarda u yoki bu darajada tilga olingan bo'lsa-da, maxsus monografik tadqiqotlarda tahlil hamda talqin etilmagan. Shu nuqtayi nazardan, toponegiz masalasi o'zbek tilshunosligining oydinlashtirilishi lozim bo'lgan masalalari sirasida qaraladi.

4. Toponegiz so'zlardagi negiz tushunchasidan farq qilgan holda toponim(lar)ning shakllanishiga asos bo'luvchi vosita sanaladi. Demak, negiz termini umuman grammatikada faol qo'llangani uchun umumiylikni anglatadigan bo'lsa, toponegiz termini (tushunchasi ham) esa alohidalikni, ya'ni xususiylikni ifodalaydi. Shu o'rinda umumiy grammatika bilan xususiy grammatika, ya'ni nomlarga, shu jumladan, toponimlarda amal qiladigan onomastik (yoxud nomshunoslikka oid) grammatika to'g'risida fikr yuritish lozim bo'ladi. Mana shundagina bahsli masalalardan biri bo'lib qolgan negiz bilan toponegiz terminlarining o'xshash hamda farqli holatlariga javob topish mumkin bo'ladi.

5. Toponegiz terminini izohlashda o'zbek nomshunosligida toponimlashuv hodisasining o'rni alohida ahamiyatga egadir. Chunki amalda toponegiz bo'lgani kabi toponimlashuv hodisasi ham toponimlarning shakllanishida yetakchi mavqega egaligi misollar tahlilida ko'rildi. Bu esa mazkur ikki topotermi masalasi mohiyat e'tibori bilan bir butunlikni hosil etishi toponimlar majmuiga xos eng xarakterli xususiyatlar hisoblanadi.

6. Toponegizlar shakllanishining lingvistik omillari shu masalaning tub mohiyatini ochib beruvchi omillar sanaladi. Sababi, ularsiz toponegiz to'g'risida gapirish mumkin emas. To'plab o'rganilayotgan toponimlardagi toponegizlarning lingvistik xususiyatlarini sodda, qo'shma, birikmali toponegizlar tarzida ajratib o'rganish toponegiz masalasiga oydinlik kiritishga ko'proq imkoniyat yaratadi.

7. Toponimlarni ekstralingvistik hamda lingvistik omillar vositasida etimologik tadqiq va tahlil etish ularni bir butun tizim sifatida tadqiq qilish lozimligini asoslab, toponimlarning shakllanishi va toponegizlari to'g'risida bir tomonlama xulosaga kelishning oldini olish mumkin bo'ladi. Shu holda toponimlar va ular lug'aviy asoslarining toponegizlari tadqiqini ta'minlovchi omillar majmuida mamlakatimizda yashovchi xalqlarning tili, milliy, shuningdek, umuminsoniy

an'ana hamda urf-odatlar, ya'ni ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlari o'z ifodasini topgan.

8. Toponegizlarning yuzaga kelishi uchun, albatta, lingvistik imkoniyatlar, ya'ni lingvistik shart-sharoitlar bo'lishi lozim. Xuddi shu narsalarga muvofiq va mos holda toponegizlarning yuzaga kelish jarayonida ekstralingvistik omillarning bo'lishi va amal qilishi inkor etilmaydi.

9. Toponegizlar shakllanishining ekstralingvistik omillari lingvistik omillarga qarama-qarshi ziddiyatli bir ko'rinishda voqe bo'ladi. Ekstralingvistik omillar sirasiga kiruvchi tabiiy geografik, etnografik, tarixiy shart-sharoitlar muayyan toponegizning shakllanishiga muhim asos bo'ladi. Binobarin, tabiiy geografik muhitning talabi, hamma joyda o'sha yerga xos etnografik xususiyatlarning mavjudligi va talanganligi, tarixiy jarayon, tarixiy taqdirning shart-sharoitlariga boyligi kishilarga va ularni o'rab turgan moddiy, ma'naviy olamning individual ko'rinishlariga bir-biridan ajralib turishlari uchun nomlar bilan atalishi imkoniyati joriylanishi qadim-qadim zamonlarga borib taqaladi. Bu esa ekstralingvistik omillarning mavjud barcha nomlarga hamda nomlanish jarayonlariga asosan, birlamchi ta'sir etishini anglatadi.

10. Toponegiz shakllanishining ijtimoiy omillariga kishilar o'rtasidagi xalq va urug'-qabilalarning etnografik va madaniy-ma'rifiy munosabatlari, bozor munosabati doirasida yuzaga kelgan birliklar tushuniladi. Toponegiz shakllanishining tarixiy omillarini tashqi va ichki guruhlarga ajratib va geografik omillarni tabiiy va hududiy holatlarda tadqiq qilish bu birliklar haqidagi bilimlarni mukammallashtirishga xizmat qilishi ayon bo'ldi. Demak, ekstralingvistik omillarning inikosi, ya'ni ifodasi, so'zsiz, lingvistik omillar vositasida yuzaga chiqadi. Bu esa ikkala omilning doimiy uzviy bog'liqligini ko'rsatgani kabi ularning alohida o'rganilishi ham toponimlarning tadqiqqa oid fikrlarni mantiqiy izchillikda dalillashda shunchalik zarurligini asoslaydi.

11. Toponimlar tarkibidagi toponegizlar masalasi ularning shakllanishi va taraqqiy etishining ma'lum bir bosqichlari borligini ko'rsatadi. Sababi, toponegizlar toponimlar ifodalaydigan toponimik ma'noni shakllanishiga turtki bo'ladi. Toponimlar tarkibidagi negiz //toponegiz terminlarining o'rganilishi kelajakda amalga oshiriladigan etimologik tahlillarning yana ham ishonchliroq holatda amalga oshirilishiga yordam beradi.

